

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 29 Volume: 7 Issue: 29

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HUTBELERDE SÖYLEM DEĞİŞİMİ -DİYANET HUTBELERİ ÖRNEĞİ-
CHANGE OF DISCOURSE IN THE SERMONS THE CASE OF SERMONS OF PRESIDENCY
OF RELIGIOUS AFFAIRS

Abdullah ÖZBOLAT*

Öz

Bu çalışmanın konusu, Diyanet hutbelerindeki söylem değişimidir. Çalışmada Diyanet hutbelerindeki değişime odaklanmak ve Diyanet'in hutbelerindeki söylem değişiminin boyutlarını kavramsallaştırmak şeklinde iki amaç vardır. Bu çalışmada Diyanet'in 1994 ve 2007 yıllarında basımını gerçekleştirdiği hutbe kitapları karşılaştırılmaktadır. Diyanet hutbeleri örneğinde 1994'ten 2007 yılına söylem değişiminin hutbelere yansıdığı tespit edilmiş ve söylem değişiminin yansımaları beş boyutta kavramsallaştırılmıştır. Kavramsallaştırılan boyutlar, toplumsal hayatın dinsel temellendirilmesinden kişilerarası ilişkilerle düzenlenmesine, dini değerlerden dini-millî değerlere, hiyerarşiden eşitlikçi bir çizgiye, dışlayıcı bir söylemden kuşatıcı bir söyleme, tek sebepli açıklamadan çoklu açıklama biçimine şeklinde sıralanmıştır. İlk bölüm, din olgusu, bir dini teşkilat olarak Diyanet kurumunu incelemekte, ikinci bölüm, bir dini pratik ve söylem olarak hutbeleri ele almakta, üçüncü bölümde, Diyanet hutbeleri örneğinde söylem değişimine odaklanılmakta ve hutbelerde 1994'ten 2007'ye söylem değişiminin boyutları kavramsallaştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyanet, Hutbe, Hutbe Kitapları, Hutbelerde Söylem Değişimi, 1994'ten 2007'ye Söylem Değişiminin Boyutları.

Abstract

Subject of this study is change of discourse in the sermons/khutbahs of Presidency of Religious Affairs(PRA). There are two aims of this study: to focus on change in the sermons of PRA and to conceptualize the dimensions of change of discourse in the sermons of PRA. It is compared books of sermons that publish of PRA in years of 1994 and 2007 in this study. This study is identified that reflects to sermons of change of discourse in the the case of the sermons of PRA and conceptualized in the five dimensions reflections of the change of discourse from year of 1994 to year of 2007. Conceptualized dimensions are listed in the way: from regulation with faith and practice of social life to regulation with interpersonal relationships of social life; from religious values to religious and national values; from hierarchy to an egalitarian line; from exclusionary discourse to an encompassing discourse; from a single-causal explanation to multi-causal explanations. The first section focuses on the institution of PRA as a religious organization and the phenomenon of religion; second section focuses on sermons as a religious practice and discourse, in the third section focuses on change of discourse in the the case of the sermons of PRA and is conceptualized dimensions of change of discourse in the sermons from 1994 to 2007.

Keywords: Presidency of Religious Affairs(PRA), Sermon/Khutbah, Books of Sermon/Khutbah, Change of Discourse in the Sermons/Khutbahs, From 1994 To 2007 Dimensions of Change of Discourse.

---

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi.

Giriş

Bireysel ve toplumsal yönleriyle birbirini tamamlayan din, içinde karmaşık sosyal ilişkileri besleyen bir sosyal sistem olarak karşımıza çıkar. Dinin, sosyal ilişkiler kurması, diğer sosyal kurumlarla ilişkiler oluşturması, örgütlenmesi gerekir. Din, belirtilen fonksiyonları yerine getirmek için dinsel inançlar, değerler, kurumlar, pratikler, ayinler ve teşkilatlardan yararlanır (Okumuş, 2003: 67). Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşleri Başkanlığı, bu unsurlardan birisi olarak yer almaktadır. Toplumumuzda dini ve toplumsal bir kurum olarak Diyanet, çeşitli bakımlardan tartışmaların odağında olmuş, kurumsal olarak, gerçekleştirdiği hizmetler yönüyle çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumda yerine getirdiği fonksiyon, din ile devlet arasındaki konumu ve farklı kesimleri temsil kabiliyeti üzerine tartışmalar uzun süredir devam etmektedir (Taş, 2008; Küçükcan, 2005; Kara, 2000; Tarhanlı, 1993, 1996; Keskin, 2010; Çakır, Bozan: 2005; Kirman, 2004: 66; Akdoğan, 2008; Subaşı, 2008; Görmez, 2008; Uluçay, 1998).

Diyanet ve hutbelerle ilgili konunun referans çerçevesi olarak ilgili literatüre göz atıldığında, Diyanet kurumu ve Diyanet'in toplumsal işlevlerinden birisi olarak hutbeler, farklı yönlerden ele alınmaktadır. Kenar (2011) tarafından hazırlanan ve Cuma hutbeleri üzerinden resmi İslam'ın değerlendirildiği yüksek lisans çalışmasında, Cuma hutbelerini büyüteç altına alarak Türk devletinin İslam'ı düzenleme, kontrol etme çabası ileri sürülmekte, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürürlüğe konulan disiplin cezaları ve imamlarla yapılan yüz yüze görüşmelere dayanarak, Cumhuriyetin kendi geliştirdiği resmi İslam anlayışını dayatarak dini nasıl devletin kontrolü altında tuttuğu gösterilmekte ve bu iddia, yakın zamana kadar sıkı bir denetim mekanizmasına tabii olmayan imamların Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanan hutbelere sadık kalma oranlarıyla da desteklenmektedir.

Taş (2002: 170-174), Türk halkının gözünden Diyanet algısını ele aldığı çalışmasında, dinî konularda toplumu aydınlatmak için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapmış olduğu önemli hizmetlerden birisi olarak Cuma günleri Diyanet görevlileri tarafından yapılan vaazlar ve verilen hutbeler olduğunu, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak okunan hutbeler kamuoyu tarafından tartışma konusu olduğunu belirtmekte, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığının, dinî hayata ilişkin ortaya çıkan yanlış yorumların ve farklı anlayışların tehlikeli boyutlara ulaşmasını engellediği fikrinde olanların % 66.4 oranında yüksek bir düzeyde olduğunu ancak vaaz ve hutbelerin cemaati bilgilendirmek açısından örneklem grubunun % 63.7 oranında bir çoğunluk hutbelerin ve vaazların yetersiz görüldüğünü tespit etmiştir. Bu çalışmada, hutbe ve vaazların toplumu bilgilendirme işlevindeki yetersizliğe işaret edilmektedir.

Zengin (2008: 392-393) hutbeler üzerine gerçekleştirdiği çalışmada, dini bilginin insanlara ulaştırılmasında önemli bir vasıta olan Cuma ve bayram hutbelerinin, bu fonksiyonu yerine getirme amacından daha çok, sadece ibadet olarak görüldüğünü tespit etmiştir. Hutbenin haftalık ibadet olan Cuma namazının temel şartı olmakla birlikte, aynı zamanda, cemaatin toplu olarak bulunduğu bu esnada, halka dini bilginin de ulaştırılmasının hedeflendiği, bunun da ancak o topluluğun anlayacağı bir lisanın kullanılmasıyla mümkün olabileceği gözden kaçırılmıştır. Bu durumda hutbenin asıl amacının gerçekleşmesi, namazın sonunda ayrıca bir vaaz etkinliği ile sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, hutbe mecmualarının hazırlanması, her ne kadar hatipler için hazırlık olmak üzere gerekli bir çaba ise de, mecmualarda yer alan hutbelerin gerek konu çeşitliliği gerekse konuların işlenmesi açılarından da yeterince zengin olmadığı, belirli hutbelerin uzun zaman dilimleri içerisinde değiştirilmeden aktarıldığı görülmektedir. Bütün bunlar, yaygın din eğitiminin gerçekleştirilmesinde önemli yeri olan hutbelerden yeterince faydalanılmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca hutbe konu ve metinlerinin çok uzun zaman dilimleri içinde sürekli tekrarlanması değişen zamanın doğurduğu farklılıkların ve ihtiyaçların göz ardı edildiği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu durum da hutbelerin amacının, dini iletişim ve bilgi aktarımının gerçekleştirilmesinin ötesinde, bir ibadetin şartının rutin olarak yerine getirilmesinden ibaret tutulduğunu açıkça göstermektedir. Zengin'in çalışmasında, hutbenin cemaat üzerinde etkili olabilmesi için dinamik bir karaktere sahip olması gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

Taslaman (2011: 301) ise, Diyanet'in hazırladığı hutbelerdeki "vatan sevgisi, millet, Türklük, milli hasletler" gibi kavramların yoğunluğuna dayanarak, devletin temel ilkelerini halka taşımadaki fonksiyonunu gösterdiğini, Diyanet'in hâlâ etkin bir kurum olmasına karşın ideolojik aygıt olarak öneminin ve etkinlik gücünün azaldığını belirtmektedir. Yukarıdaki çalışmalarda, Diyanet'in birtakım pürüzler yaşadığı çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilmekte, Diyanet kurumuna yönelik birtakım olumsuz algılar belirtilmektedir. Buna karşılık, Tavukçuoğlu (1997: 97) ise Sabin Pratör'un "Türkiye'deki Hutbelerin Muhteva Bakımından İncelenmesi" başlıklı çalışması üzerine yaptığı değerlendirmede, çalışmanın, devletin standartlarına uygun Diyanetin temsil ettiği İslam'ın muhtevasını göstermeyi hedeflediğini ve böylece Türkiye'deki İslam'ın nasıl bir birlik ve bütünlük içinde gözüktüğü hakkında bir fikir verdiğini ve Cuma hutbeleri konusunun, araştırma için tam bir uygunluk arz ettiğini belirtmektedir. Tavukçuoğlu (1997), meşrulaştırma konusunda resmi görüş ve fikirleri halka ulaştırılmasında özellikle Cuma hutbelerinin işlevlerine işaret etmiştir, ancak biz devletin görüşlerinden daha çok 1994 ve 2007 yılındaki Diyanet basımı hutbe kitaplarına odaklanarak hutbelerde söylem değişimini ileri sürüyoruz.

Yıldız'ın (1999: 129), Elazığ ve çevresinde din görevlileriyle yaptığı saha araştırmasında ise din görevlilerinin hutbe ve vaazlara ilişkin değerlendirmelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tavsiye edilen hutbelerin niteliği ile ilgili görüşlerine başvuru din görevlileri, tavsiye edilen hutbelerin niteliğini, % 14,7'sinin çok etkili; % 43,3'ünün cemaati etkilemekten ve yeni bilgiler vermekten uzak ve % 19,3'ünün gereksiz konular işleniyor şeklinde cevap verdikleri tespit edilmiştir. Benzer bir tespitle Polat (2002: 126) Diyanet'in kuruluş amaçları içerisinde her ne kadar toplumu bilgilendirmek bulursa da toplumu yeterince aydınlatıldığını söylemenin zor olduğunu belirtmektedir. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin laik yapısında çok önemli bir güce sahip olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetleri, dini görevleri ve otoritesinin dindarlıkla ilişkisini kurmaya çalışıldığını belirten Okumuş (2008: 357-358), değişen koşulların bir sonucu olarak farklı bir dindarlık tipinin oluşumunda büyüyen ve güçlenen bir kurum olarak Diyanet'in bir etkiye sahip olduğunu, halkın dini ve toplumsal bir kurum olarak Diyanet'in gerekliliğini savunduğunu, Diyanet'i yol gösterici olarak gördüğünü ve halkın çeşitli beklentilerinin olduğunu belirtmektedir. Benzer bir yaklaşımla, toplumun dinsel alanda bilgiye ve güvenilir olmaya ihtiyaç duyduğunu belirten Salman (2008: 320), bu nedenle, Türk toplumunun Diyanet'in kararlarını ve son sözü söyleyecek merci olarak gördüğünü belirtmektedir. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik halkın kanaatlerinin oluşumunda çeşitli etkenlere işaret edilmektedir (Taş, 2008: 368-369). Diyanet hakkında bireylerin kanaatlerinin oluşumunda, cinsiyet, yaş, doğum yeri, sosyo-ekonomik durum, eğitim düzeyi, medeni durum, kariyer ve ücret koşulları gibi faktörlerin sonuç üzerine etkisi bulunmaktadır. Bu kanaatlerde özellikle, Diyanet'in halk katındaki prestiji önemli olmaktadır. Türk kamuoyunda bireylerin din anlayışı, dini yaşama tutumları, dini eğitim arka planı ve dine bağlılık düzeylerini de etkenler arasında saymak gerekir.

Bizim çalışmamız, yukarıdan çalışmalardan farklı olarak, Diyanet'in 1994 ve 2007 yıllarındaki basımını gerçekleştirdiği hutbe kitaplarındaki hutbe metinlerini konu ederek, Diyanet'in Cuma hutbelerinde, doksanlı yıllardan iki binli yıllara söylem değişimine odaklanmaktadır. Hutbelerde Diyanet'in aynı konuya 1994 yılındaki yaklaşımı ve 2007 yılındaki yaklaşımı, karşılaştırmanın temelini oluşturmaktadır. Diyanet hutbelerinde söylem değişiminin ele alındığı bu çalışmada, Diyanet'in 1994 ve 2007 yıllarında basımını gerçekleştirdiği hutbe kitapları örneklem olarak alınmış, 1994'ten 2007'ye hutbelerde söylem değişimi amaçlanmıştır. Değişimin boyutlarını tespit etmek için aynı ya da benzer içerikli hutbelerin konulara yaklaşımı karşılaştırılmış, Diyanet'in 1994'te ve 2007 yılındaki yaklaşımlarının pek çok konuda değiştiği tespit edilmiştir. Hutbelerdeki söylem değişimi, beş boyutta kavramsallaştırılmıştır.

Çalışmanın, Diyanet hutbelerinde değişime odaklanmak ve 1994 yılındaki hutbe kitabını 2007 yılındaki hutbe kitabıyla karşılaştırarak değişimin boyutlarını kavramsallaştırmak şeklinde iki amacına uygun olarak çalışma tasarlanmış ve karşılaştırma yönteminde aynı ya da

benzer konulara 1994'te 2007 yılında Diyanet'in yaklaşımına odaklanılmış, aynı konuya farklı yaklaşımları söylem değişimi olarak ifade edilmiştir. 1994'te ve 2007'deki konulara yaklaşım farklılığı olan hutbeler, Diyanet'in basımını gerçekleştirdiği Güran (1994a, 1994b, 1994c) ve Komisyon (2007) kitaplardan derlenmiştir. Kemal Güran tarafından hazırlanan 1994 basımında ve Komisyon tarafından hazırlanan 2007 basımında değişimin yönü, benzer örnekler bir araya getirilerek kategorileştirilmiştir. Bu kategoriler, bir başka ifadeyle, hutbelerdeki değişimin boyutları, tematik bir yaklaşımla incelendiği gibi, söylem boyutunda da hutbelerdeki değişimdeki yönelim, kavramsallaştırmalar olarak beş boyutlu yönelimi ortaya çıkarmıştır. Boyutlar, a) dini temellendirmeden toplumsal temellendirmeye, b) dini değerlerden dini-millî değerlere, c) hiyerarşiden eşitlikçi bir çizgiye, d) dışlayıcı bir söylemden kuşatıcı bir söyleme, e) tek sebepli açıklamadan çoklu açıklama biçimine şeklinde sıralanmıştır.

İlk bölüm, din olgusu ve bir dini teşkilat olarak Diyanet kurumuna, ikinci bölüm, bir dini pratik ve söylem olarak hutbelere odaklanmakta, üçüncü bölüm, Diyanet hutbeleri örneğinde hutbelerdeki söylem değişiminin ortaya konulması için karşılaştırmayı amaçlayan - bir söylem analizine girilerek- değişimin boyutlarına odaklanmaktadır.

1. Din Olgusu ve Bir Dini Teşkilat Olarak Diyanet

Dinin toplum hayatındaki fonksiyonlarını, Taş (2002: 54-60) zihniyet kazandırma ve birleştirme-bütünleştirme fonksiyonu, toplumsal kontrol ve meşrulaştırma fonksiyonu ve toplumsal yapılandırma ve düzenleme fonksiyonu olarak üç başlıkta kategorileştirmiştir. Bu kategorileştirmede, sosyal gerçekliğin en önemli unsuru olarak ve toplumsal yapının davranışlarının belirlenmesinde çok güçlü bir fonksiyona sahip olan din, müntesiplerine belli bir zihniyet yapısı, dünya görüşü, bir değerler ve semboller sistemi kazandırdıktan sonra onları bir cemaat şeklinde örgütlemekte ve bir sosyal organizasyonu gerçekleştirmekte, inananlarına nasıl hareket edeceklerine ve belirli etkiler karşısında ne tür tepkiler göstereceklerine ilişkin belirli davranış kalıpları sunmaktadır. Bu itibarla mümin, dinin kendisine sunduğu hazır bir harita ile karşı karşıya bulunmaktadır. Dinin toplum hayatındaki fonksiyonlarından toplumsal kontrol ve meşrulaştırma fonksiyonunun, insanları toplum kuralları çizgisinde tutmaya yardım eder. Dinin, dış kontrol olarak, toplumda dinin gücünün kullanılmasının haklı gösterilmesinin açıklanması, dinin haklılığının rasyonalize edilmesidir. Bir başka ifadeyle, iktidar sahiplerinin, kendi davranışlarını dine dayandırmaları ve topluma kabul ettirmeleridir. İç kontrol olarak, kuralların kişinin bilincinde içselleşerek yer edinmesi, yani, dinin toplumda hoş karşılanmayacak davranışlardan kişiyi uzaklaştırmasıdır. Dinin sosyal işlevlerini, dinin toplum için gördüğü iş ve görevler olarak belirten Okumuş (2003: 68), zihniyet kazandırma, bütünleştirme, çatıştırma, motivasyon sağlama, örgütleme, muhafazakarlık tutumu oluşturma, sosyalleştirme, yapılandırma, sosyal kontrolü sağlama, kimlik kazandırma, kültürü koruma ve kültürü aktarma, toplumsal yapıyı değiştirme ve meşrulaştırma işlevleri olarak sıralamaktadır.

Dinin toplumsal işlevlerinde sembolik bütünleştiricilik, toplumsal kontrol ve toplumsal yapılanma olarak Berger (1999: 87) üç işlev tespit eder. Dinin toplumsal işlevlerinde din bütünleştirir, toplumsal kontrolü sağlar ve toplumsal yapılandırma işlevinde, din sık sık kökeni kutsal olmayan yapıları meşrulaştırır. Ayrıca toplumun farklı kategorilerini dinsel açıklamalar içine yerleştirebilmek için din, bazen bilfiil kendisi yapılanma temellerini oluşturur.

Tarihsel süreçte, sosyal hayatın merkezinde yer alan din ile ilgili hususların yürütülmesi ve belli bir disiplin altına alınması için, her toplumda planlı ve düzenli kuruluşlara ihtiyaç duyulmuştur. Ülkemizde din hizmetlerini düzenlemekle görevli olan Diyanet İşleri Başkanlığı da böyle bir ihtiyaç sonucu kurulmuş ve örgütlenmiştir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde din hizmetleri Şeyhülislâmlık makamı tarafından yürütülmekteydi. Bu kurum, eğitim hizmetlerinden yargı hizmetlerine, fetva hizmetlerinden ibadet yerlerinin yönetimine kadar çok geniş bir alanda etkili olmuştur (Taş, 2002: 71; Erdem, 2008). Laik devlet yapısı içerisinde dinî bir teşkilat olmayıp, anayasanın ilgili maddesi gereği, genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş amacı ve görevleri, ilgili kanunda, İslam dininin inançları,

ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek olarak belirlenmiştir (Taş, 2002: 19-20).

Türkiye'nin en kurumsal örgütlerinden biri ve İslam dünyasında ise tek kurum niteliğinde olan Diyanet kurumunu, örgüt yapılanması ve kökleşmiş bir kurumsallık ve toplumsal kabul görmüşlüğü ile özgün bir Türk deneyimi olduğunu belirtmek gerekir. Bu özgün kurumsal yapı, çağdaş Cumhuriyetin kökleşmesinde, modern Türk toplumunun oluşumunda, dini ve toplumsal yapıda İslam'ın önem verdiği akıl ve insan özgürlüğünün tekrar toplum felsefesi olarak öne çıkartılmasında çok önemli bir misyon üstlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, din gibi çok farklı yorumlara ve suistimale açık bir konuda, objektif bilgi ile bilgilendirme ve toplumun ihtiyaç duyduğu din hizmetlerini yerine getirme görevlerinden başka; toplumda parçalanmışlıklara, suistimallere ve yapılanmalara da yol vermeyerek Türk toplumunun birlik ve bütünlüğünün sağlanmasında çok önemli bir yer edinmiştir. Diyanet amaçlarıyla bağlantılı olarak, dinin farklı yorumlarının yaşandığı yerler olmaktan çok dini ritüellerin yerine getirildiği veya dini öğretimlerin yapıldığı bir dinsel kurum olarak camiiler işlev görmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının oluşumunda ve şekillenmesinde İslam'ın kurumsal anlayışının yanı sıra; Türkiye'nin bölgesel gerekleri ve Türk toplumunun sosyal ve dinsel özelliklerin de önemli bir yeri olduğunu, bu nedenle Diyanet'i, Türk toplumunun sosyal, kültürel, siyasal ve bölgesel gerçeklerinden doğmuş seküler ve modern bir kurum olarak değerlendirmeni yerinde olacağı belirtilmektedir (Akyüz, Gürsoy, Çapçioğlu, 2006: 41-42). Dinin araştırmaları bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi konumu ve görevinin, öncelikli olarak dindar insanların dini ihtiyaçlarını karşılama fonksiyonu yerine devletin dini alandaki temsilcisi, ya da devletin "ideolojik aygıtı" olarak çalıştığı belirtilmekte (Okumuş, 2003: 208; Okumuş, 2005: 168-179), bu yaklaşıma göre, Diyanet'in devletin ve devlet adamlarının dinle ilişkilerde ortaya koydukları tutum ve davranışlarda araçsal dinden yararlandıkları ve dinin, siyasetin meşrulaştırımı için araçsallaştırıldığı ileri sürülmektedir.

2. Dinsel Bir Uygulama ve Söylem Olarak Hutbe

Kavramsal olarak hutbe, Arapçada, söz söylemek, hitab etmek, konuşmak anlamına gelen بَطخ kelimesinden türetilen, bir topluluk karşısında veciz ve belîğ nitelikte konuşma yapmak anlamına gelen hutbe, dinî literatürde başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmayı ifade eder. Cuma ya da bayram namazından önce minberde hatip tarafından yapılan konuşma olan hutbe, aynı zamanda Cuma namazının temel şartlarından da birisi olarak insanları dini ve toplumsal konularda bilgilendirmeyi amaçlar. Baktır (1998: 425), Câhiliye devri Arap toplumunda çok yaygın olan bu konuşma türünün İslâm döneminde de bir yandan sosyal hayatın bir parçası ve edebî sanatların bir türü olarak devam ettiğini ve öte yandan dinî bir muhteva kazanarak bazı ibadetlerin şekil şartı veya tamamlayıcı unsuru olduğunu belirtmektedir. Zengin ise (2008: 387), Osmanlı dönemine ait gerek yazma gerekse matbu hutbe mecmualarında yer alan hutbelerin tamamının Arapça olduğunu, hutbelerin "bir ibadet anlayışı ve formatı içerisinde öğüt vermek" amacına bakıldığında, eğitim yönünün çok açık biçimde öne çıktığını belirtmektedir. Çünkü, Hz. Peygamber'in gerek Cuma günleri gerekse diğer zamanlarda yaptığı konuşmaların, doğrudan dini bir konuda ya da içinde bulunulan şartlara göre açıklama ve bilgilendirilmeye ihtiyaç duyulan bir konuya dayanmaktadır.

Her ne kadar dini bir vecibe ise de hutbelerin, aynı zamanda dini ve sosyal anlamda eğitim yönü ön plana çıkmakta, ayrıca özellikle VIII. asırda Abbasiler döneminden itibaren hutbeler, siyasî hâkimiyetin sembollerinden birisi haline gelmiştir (Baktır, 1998: 426). Dini alandan toplumsal alana doğru bir yönelim olarak değerlendirilebilecek bu yönelimde, hutbe, tarihi süreçte hükümlerlik alametlerinden birisi olarak da kabul edilmiştir. İbn Haldun, halife adına ilk hutbe okuyan kişinin Hz. Ali'nin Basra valisi Abdullah b. Abbas olduğunu, Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında ortaya çıkan anlaşmazlık sırasında Hz. Ali'nin adının hutbede okunmasının onun hilâfetinin bir işareti sayıldığını, halkın da hutbeyi dinlemesinin kendisine biat olarak kabul edildiğini belirtmiştir (İbn Haldun, II, 712-713'den aktaran Baktır, 1998: 426). Hutbelerin içeriğinde resmi kesimlerin desteklediği ve "dosdoğru-orta" diye ifade edilen bir İslam

manzarası ortaya çıkmakta, Cuma hutbelerinde, devletin resmi makamlarının görüş ve düşünceleri müminlere iletilmekte, bu görüşler hutbe konusu yapılmakta, Kur'an ve Hadislerden deliller getirilerek ilk dönem uygulamalarından örnekler sunulmakta, devletin resmi görüş ve fikirleri halka ulaştırılmaktadır (Tavukçuoğlu, 1997: 101). Cuma hutbelerine, görüldüğü üzere bu amaçlar için de başvurulmaktadır. Aynı şekilde din, Osmanlı toplumunda da meşrulaştırıcı, düzenleyici ve norm sistemi sunan bir yapı olmasının yanı sıra, etkin bir kontrol aracı olarak da fonksiyon görmüştür (Taş, 2002: 74).

Bir söylem ve tarihte bir dini sembol olarak İslam'da hutbeyi (sermon) ele alan Tayob (1999: 1), hutbelerin sosyo-politik bağlamda, milliyetçi hareketler tarafından sömürgecilik karşıtı mücadelelerde, sömürge sonrası devletler gelişmeyi, modernleşmeyi ve gücü meşrulaştırmak için yararlandıklarını belirtmektedir. Ayrıca, İslami hareketler de, hutbeleri, mesajlarını yaymak, mücadelelerini organize etmek için kullanmışlardır. Hutbeler, bir dini sembolün çeşitli tarihsel bağlamlara ve söylemlere nasıl yansıdığını görmek için ideal bir veri sunmaktadır. Öyle ki, özellikle İslam ve İslami uygulamalarla ilgili olarak, dini çalışmalar alanındaki teorik yansımalarından yararlanmak isteyenler için bilgi vermektedir.

Haftalık Cuma hutbelerinin din hakkında Diyanet'in toplumu aydınlatma görevinin önemli ve vazgeçilmez bir unsuru olduğunu belirten Er (2008: 273), hutbelerin dini ve sosyal konularda halkı bilinçlendirildiğini ve hutbelerin, yerel talepler ve çağdaş koşullar doğrultusunda halkın beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde hazırlandığını belirtmektedir.

Cumhuriyet'in kurulmasının hemen ardından 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, yayıncılık amaçları doğrultusunda 1927'de, "Türkçe Hutbe" isimli kitabın basımını gerçekleştirmiştir (Salman, 2008: 316). Dini konularda toplumu aydınlatma amacıyla yürütülen hutbe ve vaazlar eğitim vasıtaları olarak kabul edilmekte, aynı zamanda toplumsal değerlerin aktarılması ve bireylerin içinde yaşadıkları toplumun üyeleri olmalarını sağlamalarındaki fonksiyonları ile de camiler, yapısal-işlevselci bakış açısı ile sosyalizasyon ajanı olarak değerlendirilmektedir (Beşirli, 2006: 147; Önkal, 1995).

Hutbeler ile dinî bir sorumluluk olarak ibadetin ritüel boyutunu yerine getirmesi, kişilerin dinî yönelimini veya dindarlık düzeyini artırma ve sağlamlaştırma amaçlanmaktadır. Bir başka ifadeyle, hutbelerin nihai amacı, iletilen mesaj yoluyla kişilerin dinî yönelimleri üzerinde olumlu bir etki meydana getirmektir (Onay, 2004: 3; Doğan, 1999: 528). Bir cemaate yönelik bir konuşma olarak hutbelerde, dini pratikte "özlü konuşma" özelliğiyle hutbelerde Kur'an'a sık sık atıfta bulunulmakta, ancak, analizlerin odağında, İslamlaşma, devletin meşruiyeti ve modernleşmeyle ilgili olarak hutbelerin sosyal etkileri bulunmaktadır. Hutbelerin modernleşme sürecini teşvik ettiği ya da engellediği sorusunun cevabı belirsizliğini korumaktadır. Bazı hatiplere göre, yapılan konuşmalar modernleşme sürecini desteklemekte, bazılarına göre engel olmaktadır (Tayob, 1999: 15).

Dinin bireylere aktarılması, sürecinde zihniyet kazandırma amaçlanmaktadır. Zihniyet ise, belirli etkenlere bağlı olarak oluşmaktadır. Usta (2008: 468-469), algı ve tutum örgütlenmesinin çatısını oluşturan zihniyeti belirleyen değişkenleri, coğrafi şartlar, ekonomik şartlar, din, tarih, sosyal ilişki biçimleri ve siyasal yapı olarak sıralamakta, dünyayı, olay ve olguları anlamlandırma, tepki, tutum ve davranış geliştirmede zaman kazandırıcı, hayatı kolaylaştırıcı kognitif bir sistem olarak belirtmektedir. Beşirli ise (2006: 170) zihniyet kazandırma ve sosyalizasyon sürecinin bir unsuru olarak camileri belirtmekte, sosyal ve kültürel yapının bir parçasını oluşturan din kurumu vasıtası ile sosyal yapının diğer unsurlarının sağlıklı bir şekilde işlenmesinin tesis edecek değerlerin aktarılmasının önemine işaret etmektedir. Cuma günleri okunan hutbeler aracılığıyla İslam toplumunun kültürü ve şuuru geliştirilmek istenirken, camii toplumun ve toplumdaki inancın oluşumundaki işlevini yerine getirmiş olur (Tavukçuoğlu, 1997: 99).

3. Diyanet Hutbelerinde Söylem Değişiminin Boyutları

Diyanet'in hutbeleri bağlamında söylem değişiminin boyutlar halinde kavramsallaştırılmasını incelemeyi amaçlayan bu bölümdeki hutbeler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1994 ve 2007 yıllarında basımını gerçekleştirdiği hutbe kitaplarından derlenmiştir. Söylem değişimi bağlamında hutbeler konu edilirken, Diyanet'in hutbelerinde, 1994 ve 2007 yılında aynı konulara yaklaşım karşılaştırılarak tespit edilmiştir. 1994 ve 2007 yıllarındaki hutbelerden yapılan karşılaştırmalardan hareketle, aynı ya da benzer konulara farklı yaklaşımlar, söylem değişiminin göstergeleri olarak ele alınmıştır. Metinde, hutbe kitapları üzerinden hutbelere yansıyan değişimin ortaya konulması ve hutbelere yansıdığı tespit edilen konuların kavramsallaştırılmasını bir söylem analizi olarak görmek mümkündür. Söylem değişiminin yansımalarına örnek olarak Diyanet hutbelerinde 1990'lı yıllardan 2010'lu yıllara değişimin boyutları, iman, ibadet ve ahlaki konularla ilgili tematik bir karşılaştırma yapıldığında aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır. Bu tablodaki veriler, imandan ahlaki ve toplumsal hayat boyutuna bir yönelimin olduğunu göstermektedir.

Tablo: 1 Diyanet Hutbelerine Tematik Bir Yaklaşım

BOYUTLAR	1994		2007	
	n	%	n	%
İman	38	27.73	18	15.93
İbadet	28	20.43	25	22.12
Ahlak-Toplumsal Hayat	71	51.82	70	61.95
TOPLAM	137	100.0	113	100.0

Diyanet'in basımını gerçekleştirdiği 1994 ve 2007 yıllarındaki hutbe kitaplarındaki konular karşılaştırıldığında, 1994'te iman, inanç temalı konular % 27,73 iken, 2007'de % 15,93 olarak tespit edilmiştir. 1994'te ibadet temalı konular % 20,43 iken, 2007'de % 22,12 olarak tespit edilmiştir. 1994'te ahlak ve toplumsal hayat temalı konular % 51,82 iken, 2007'de bu oran % 61,95 olarak tespit edilmiştir. Bizim çalışmamız, hutbeleri kendi içinde üçlü bir tasnife göre değerlendirmesi yanında söylem değişimine odaklandığı için 1994'ten 2007'ye hutbe kitaplarında aynı konulara yaklaşımın değişmesine odaklanmıştır. Bu yönelim, iman ve ibadet vurgusundan ahlak ve toplumsal hayata doğru bir çizgi göstermektedir.

Başka araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda da Diyanet hutbeleri çeşitli tasniflere ayrılmış, değerlendirmeler yapılmıştır. Belirttiğimiz örneklerden ilkinde, Onay (2004: 4) hutbeleri, düşünce, davranış ve duygu boyutlarındaki temaların hutbelerde vurgu sayısına göre üç kategoride, düşünce-iman Kategorisi; İman, inanç, tevhid, kelime-i şehadet, şirk, küfür, Allah'a iman, Melekler, Kur'an, Hz. Muhammed, peygamberler, Kur'an, İslam, akıl, fikir, tefekkür, hak din, doğru yol; Davranış-Amel kategorisi; İbadet, amel, davranış, çalışma, namaz, oruç, zekat, hac, kurban, başörtüsü,-tesettür, içki, yalan, kumar, hırsızlık, zina, faiz; Duygu-Maneviyat kategorisi, Huzur, huşu, duygu, takva, mutluluk, dua, tevbe, merhamet, Allah rızası, ümit, kader, ahiret, cennet, cehennem, azap" şeklinde kategorileştirmiştir.

Sabin Prator, hutbeleri beşli bir ayrımla kategorileştirmiştir. Prator'un "Türkiye'deki Hutbelerin Muhteva Bakımından İncelenmesi" başlığı altındaki çalışmasında ele alınan temalar şunlardır: a) Genel olarak din, İslam'ın anlamı, batıl inançlar ve bid'atlar b) İtikat; Allaha, Meleklerle Kitaplara, Peygamberlere, Ahirete ve Kadere İman, Takva c) İbadetler; Tevbe, temizlik, namaz oruç, zekat, hac, vakıf d) Ahlak; Fert, sağlık, emir ve yasaklar, haya, adalet ve zulüm, doğruluk ve yalan, sabır ve sebat, kibir ve tevazu, haset, gıybet, zina, adam öldürme, aile ve önemi, anne-baba ve çocukların birbirlerine karşı görevleri, toplum halinde yaşamak, kardeşlik, arkadaşlık, komşuluk, misafirlik, fakirler ve özürülüler, millet ve vatan sevgisi, vergi vermek, ordu ve askerlik, cihat, şehit ve gazi, büyük zaferler, cumhuriyet, ekonomi, tutumluluk ve israf, çalışmanın önemi, işçi-işveren, ticaret, karaborsacılık, rüşvet, faiz yasağı, teknik ve tarım, bilgi ve bilim e) Özel günlerdeki hutbeler; Mevlüt, hicret, dini gün ve geceler, ramazan ve kurban bayramları (Tavukçuoğlu, 1997: 100).

Beşirli (2006, 149) ise, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 05.01.2001- 30.12.2005 tarihlerini kapsayan dönemde camilerde okuttuğu hutbelerin % 46,2'sinin inanç, ibadet ve itikatla ilgili

konularla ilgili, % 17,9'unun önemli gün ve gecelerle ilgili hutbeler ve %35,9'unun ise sosyal, ekonomik ve siyasal alanla ilgili olarak okunan hutbelerden oluştuğunu tespit etmiştir. Belirtilen dönemdeki hutbelerin sosyolojik analizine odaklandığı için % 35,9'u oluşturan sosyal, ekonomik ve siyasal alanla ilgili hutbeleri analiz etmiştir.

Diyanet'in hutbe kitaplarında söylem değişiminin incelenmesinin amaçlandığı bizim çalışmamızda, 1994 ve 2007 yılında Diyanet'in basımını gerçekleştirdiği hutbe kitaplarından hareketle hutbelerdeki değişimin göstergeleri beş boyut halinde kavramsallaştırılmıştır. Bu boyutlar, toplumsal hayatın iman ve ibadetlerle tanziminden kişilerarası ilişkilerle toplumsal hayatın düzenlenmesine, dini değerlerden dini ve milli değerlere vurgu yapan bir çizgiye, hiyerarşi yerine eşitlikçi bir çizgiye, dışlayıcı bir söylemden kuşatıcı bir söyleme, tek sebepli açıklamalardan çoklu açıklama biçimlerine yönelim değişimin boyutlarını oluşturmaktadır.

3.1. Dini Temellendirmeden Toplumsal Temellendirmeye

Toplumsal hayatın ibadetlerle tanziminden kişilerarası ilişkilerle toplumsal hayatın düzenlenmesine bir paradigma değişikliği gözlenmektedir. Toplumsal hayatın iman ve ibadetlerle tanzimine örnek olarak "kişi ve toplum yaşantısında her türlü kötülüğün ve fenalığın kaynağı Allah'ı unutmakla başlar" (Güran, 1994b: 161), kişi ve toplum yaşantısında her türlü kötülük ve fenalığın kaynağı tek sebeple açıklanmakta, bu sebep Allah'ı unutmak olarak belirtilmektedir. Ayrıca "her konuda olduğu gibi bu konuda da dünya ve ahiret mutluluğu, ancak Allah'ın koyduğu düzene uymakla sağlanabilir. Kadın hakları, erkek hakları, kadın-erkek eşitliği gibi yapmacık sloganlarla hiçbir yere varılamaz" (Güran, 1994c: 93) şeklinde dünya ve ahiret mutluluğunun, ancak Allah'ın koyduğu düzene uymakla sağlanabileceği belirtilirken, kadın hakları, kadın-erkek eşitliği gibi söylemlerin Allah'ın koyduğu kurallara alternatif olarak sunulsa da kadın-erkek eşitliğinin "yapay" olduğu ve bu ayrımlarla bir yere varılamayacağı belirtilmektedir. İnsanları gerçek anlamda birbirine bağlayacak yegane bağın Allah'ın ipiyle bağlanan ruhani bağ olduğu ve bu bağın ırk, renk, dil, kan, akrabalık ve benzeri bağların hepsinin üstünde ve bütün rezaletleri ortadan kaldıracak nitelikte olduğu belirtilmektedir (Güran, 1994c: 169). Yine "bir milletin fertlerinden Allah'a iman fikrini kaldırırsanız, o zaman ancak korku ve menfaatle bir araya gelmiş sürülerle karşılaşacaksınız. Böyle cemiyetlerde yaşayan insanlar, birbirlerinin iman kardeşi değil, bir şirketin menfaatleri ortak müşterileridir...Fertleri, Allah'a iman gibi yüksek manevi ve ruhi değerlerden yoksun kalmış topluluklarda ictimai bağlar yok olur...Günümüz insanlığının görünen yüzü de imansızlıkla kıvranan bir cemiyet manzarası arz ediyor. Bugün insanlık korku, ümitsizlik ve anarşi ortamında bulunuyorsa, sebebini Allah'a imanın zayıflamış olmasında aramak gerekir" (Güran, 1994a: 53) şeklinde ancak imanın, ictimai bağları tesis edebileceği, sorunların kaynağında Allah'a imanın zayıflaması gösterilmekte iken, bu yaklaşım iki binli yıllarla birlikte değişmiştir.

Toplumsal hayatın kişilerarası ilişkilerle düzenlenmesine örnek olarak ikibinli yıllarda huzur ve mutluluğun gerçekleşeceği şartlar belirtilirken, "huzur ve mutluluk filizleri, sadece hakların gözetildiği bir ortamda yeşerebilir" (Komisyon, 2007: 128), "günümüzdeki huzursuzlukların, kavga ve cinayetlerin, hatta savaşların, haklara saygı gösterilmemesinden kaynaklandığı bilinen bir gerçektir" (Komisyon, 2007: 108). Huzur ve mutluluk vurgusu, imanla, kullukla ilişkili olarak değil, hakların gözetildiği bir toplum yapısıyla açıklanmaktadır.

Dünya ve ahiret mutluluğu 1994'te "insanın dünya ve ahiret mutluluğu Allah'a imanla mümkündür" (Güran, 1994b: 151) şeklinde açıklanırken, 2007'de "dünya ve ahiret saadeti, ancak hayırlı ve verimli bir çalışma ile elde edilir" (Komisyon, 2007: 252) şeklinde dünya ve ahiret saadeti kulluk temelinde tanımlanarak, tanımlamanın farklılaştığı görülmekte, hayırlı ve verimli çalışma dünya ve ahiret saadetinin temeli olarak sunulmaktadır.

Hutbelerde 1994'te "ibadetlere devam eden Müslüman, hem imanını ispat eder, hem de güçlendirir, ahlakını güzelleştirir, yükseltir" (Güran, 1994b: 160) şeklinde ahlakın ancak iman ve ibadetle güzelleşebileceği, "insanları hayatın meşguliyetlerinden çekecek, yaratan yüce Allah'a yöneltecek, yaratılışın gerçek gayesini onlara hatırlatacak bir şey gereklidir. İşte bu görevi, ibadetlerimiz yapar" (Güran, 1994b: 161) şeklinde hayatın meşguliyetlerinden insanları çekecek,

yüce Allah'a yöneltecek ve yaratılışın gerçek gayesini onlara hatırlatacak olan olgunun ibadetler olduğu belirtilmektedir. Bu açıklama, ibadetlerin işlevi olarak değerlendirilebilecek bir duruma işaret etmektedir. Yine "ibadetlere devam ediniz ki, ahlakınız güzelleşsin. Ahlakınız güzelleşsin ki, içinde bulunduğunuz toplumda kırgınlık, kızgınlık, öfke, kin, çekememezlik, çıkar çekişmeleri, geçimsizlik, bölücülük, zulüm, cinayet, hırsızlık, dolandırıcılık, zina, rüşvet gibi sizi ve toplumu huzursuz eden, cemiyetin mutluluğunu engelleyen davranışlar olmasın" (Güran, 1994b: 164) şeklinde iman ve ibadet merkezli mutlu ve huzurlu bir hayata vurgu yapılmakta, yukarıda ibadetlere yüklenen toplumsal anlam ifade edilmektedir. İman ve ibadet varsa, ahlaki alanda zaten sorun çıkmaz anlayışına vurgu yapılmakta, ancak bu açıklama biçimi toplumsal yapımızdaki sorunlara bütünüyle açıklayıcı görülmemiş olmalı ki, "insan yaratılış gereği toplu yaşamak durumundadır. Toplum halinde yaşamının insana sağladığı birtakım haklar ve sorumluluklar vardır. Bu haklar ve sorumluluklar yerine getirildiği oranda toplumda huzur ve mutluluk sağlanır" (Komisyon, 2007: 163) şeklinde huzur ve mutluluğun ön şartının haklara saygı olduğu belirtilmektedir.

İnsanlığın maddi ve ruhi sıkıntılarına değinilirken, "insanlık maddi ve ruhi çalkantılar içinde kıvrıyor. Bu ortamın meydana getirdiği ruhi gerginliklerle insanlar, birbirlerinin mallarına, canlarına, ırz ve namuslarına saldırıyorlar" (Güran, 1994a: 27) ve "nedendir fitne ve fesatlar? Niçin insanlar birbirlerine dünyayı zindan ederler? Neden birbirlerinin mallarına, canlarına saldırırlar? Neden birbirlerinin ellerindeki nimetleri çok görür, göz dikerler? Neden birbirlerini sömürmek ve binnetice sadece kendileri semirmek isterler? Bütün bu nedenlerin cevabı tektir. İnsanlar Allah'a kul olma zevkini tadamıyorlar" (Güran, 1994a: 29) şeklinde sorunların çözümünde "kulluk" a işaret edilmekte iken 2007 yılına gelindiğinde insanlığın maddi ve manevi sıkıntılarına yaklaşım, "huzurlu bir toplum halinde yaşayabilmek, yüce dinimizin bize öğrettiği karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı kardeşliği, birlik ve beraberliği korumakla mümkündür" (Komisyon, 2007: 196) şeklinde değerlendirilerek, toplumsal huzurun, karşılıklı sevgi ve saygı ile sağlanacağı hatırlatılmakta ve bu yaklaşımda konunun toplumsal, sosyolojik boyutuna işaret edilmektedir.

Felaketlerin sebepleri açıklanırken "helal-haram araştırmaksızın dünya nimetlerinden faydalanma hırsı, fitne ve fesadın cemiyette yayılıp umumileşmesine sebep olur...Bir cemiyet, başına gelen felaketlerin sebeplerini araştırırken, fertlerinin vücudunun haram rızıkla beslenip beslenmediğini de araştırmalıdır" (Güran, 1994b: 281) şeklinde dini temelli bir açıklamanın yeni bir örneği ise, felaketlerin haram yemeye bağlanması hususunda karşımıza çıkmaktadır. Yine "imansızlığın, Allahsızlığın hüküm sürdüğü devirlerde cemiyetler felakete sürüklenmişlerdir. Böyle zamanlarda, insanlar birbirlerini kırıp geçirmişler, dünya karanlıklara gömülmüştür. İnsanları ancak Allah imanı ve bilinci selamete ulaştırmıştır. Huzurun ve refahın kaynağı imanımızdır. Kur'an'ımızdır ve sevgili peygamberimizin öğütleridir" (Güran, 1994b: 156) şeklinde felaketlerin nedeni olarak imansızlık olarak gösterilmektedir.

Bu yaklaşımın paralelinde "bir toplum içinde, o toplumu meydana getiren insanlar ne kadar çok ahlak bilgisine sahip olurlarsa olsunlar, o topluma etkili olan din, felsefe, tarih, sosyoloji, edebiyat ve ahlak kitaplarında ne kadar zengin bir ahlak kültürü bulunursa bulunsun, bu ahlak kaidelerini o toplum içinde uygulayacak, yaşatacak, canlı örnekler verecek fertler bulunmadıkça, bu ahlak kaidelerinin bütünü faydasız kalır" (Güran, 1994b: 174). Ahlak alanında teorik bilginin yetersiz kalacağı ileri sürülmekte, ahlak için uygulamanın önemine işaret edilmektedir. 2007 yılına gelindiğinde ise "işçi-işveren, amir-memur, hizmet alan-hizmet veren, müşteri-satıcı, eş, dost, arkadaş ve komşular birbirlerine güvenmezlerse, hayatta huzur ve barış, iş hayatında verimlilik, insanların birbirlerine dürüst davranmalarına bağlıdır...Dürüst ve güvenilir insanların sayısı azaldıkça, can, mal, namus ve nesil emniyeti tehlikeye girmekte, servetler yağmalanmakta, çek ve senetler karşılıksız çıkmakta, sahte ürünler piyasaları doldurmakta, birçok alanda ahlaki çöküş ve çürümeler baş göstermektedir" (Komisyon, 2007: 87). Huzur, güven ve barış, toplumun farklı kesimlerindeki insanlar arası karşılıklı ilişkiler temelinde inşa edilmeye çalışılmakta, bu yaklaşım, doksanlı yıllara göre toplumsal alanda ahlakın alanının genişletilmesi anlamına gelmektedir.

Toplumsal hayatın iman ve ibadetlerle tanzimine uygun olarak vicdanın yetersizliğiyle ilgili "bazı kimselerin sandıkları ve iddia ettikleri gibi, sadece vicdan, insanlara doğrulukta kılavuz olamaz. Esasen vicdanın da manevi duygularla zenginleştirilmesi gerekir. Vicdanları manevi duygularla zenginleştirilmemiş nice vicdanlar var ki, sahiplerini anasını, babasını gırtlaklamaktan, bir mazlumun başını balta ile kesmekten, insan cesetleri üzerinde horon tepmekten alıkoyamaz. Demek ki, insanları gerçek insan, kamil insan, iyi insan, iyi vatandaş yapacak olan, insanlar arası kardeşliği, huzur ve mutluluğu sağlayacak olan, manevi ve ahlaki değer, vicdan değil, Allah bilinci, Allah inancı, Allah sevgisi ve Allah korkusudur" (Güran, 1994b: 153) ifadelerinde, vicdan yerine iman vurgusu yapılmakta, vicdanın manevi duygular olmadan yetersiz kalacağı belirtilmektedir. 2007 yılına gelindiğinde "verdiği sözde durmayan kişinin toplum içerisindeki saygınlığı zedelenir, dostlarının sayısı azalır, işi ve ticari ilişkileri bozulur. Bunun için iş, ticaret ve toplum hayatında güven duygusu çok önemlidir. Birbirine güven duymayan toplumlarda huzur ve asayiş sarsılır ve insani ilişkiler bozulur" (Komisyon, 2007: 201). İnsani ilişkilerin şekillenmesinde verilen sözde durmakla ilgili olarak açıklama, toplumdan hareketle yapılmaktadır. Yine "ölçülü ve tutarlı olmak, kişinin inandığı gibi yaşamayı, sözüyle özünün bir olması, yüce dinimizin getirmiş olduğu ölçülere uymasını gerektirir...İnsan bildikleri ve söyledikleri kadar, bildiklerini ve söylediklerini hayata geçirmekle değer kazanır ve inandırıcı olur. Söylediklerini yapmayan kimseler ise, toplum içindeki itibarlarını yitirir ve güven duygularını sarsarlar" (Komisyon, 2007: 217) şeklinde ölçülü ve tutarlı olma konusunda da, ölçülü olmanın gerekliliğinde, dinsel bir açıklama biçimi yerine, toplumsal açıklama biçimi tercih edilmektedir. İnsanın değer kazanması, çevresinde itibar görmesi için ölçülü ve tutarlı olmanın gerekliliğine işaret edilmekte, güven, kişiler arası ilişkiler temelinde ele alınmaktadır.

1994'te davranışlarımızın ölçüsü olarak "ticaret, ziraat, sanat, memuriyet, iş ve meslek hayatımızda, Allah'ın emir ve yasaklarına uygun davranışlarda bulunursak, anamız, babamız, akrabalarımız, komşularımız, arkadaşlarımız ve bütün Müslüman kardeşlerimizle iyi bir Müslüman gibi münasebetler tesis edersek, işte bu güzel davranışlarımız da Allah katında gerçek bir ibadettir" (Güran, 1994b: 39) şeklinde ibadet vurgusunun ön planda olduğu görülmekte iken 2007'de "hayatlarını bizler için, toplum için çalışıp çabalayarak, üreterek geçiren, tecrübelerini bizlere aktaran yaşlılarımız ve büyüklerimiz, her türlü sevgi ve saygıya layıktırlar" (Komisyon, 2007: 49) şeklinde büyüklere ve yaşlılara saygı davranışında Allah rızası vurgusu yerine toplumsal yarar için sevgi ve saygı vurgusu yapılmaktadır.

1994'te iman, ibadet ve ahlak üçlüsüne yönelik değerlendirmelerde "iman bir ışığa benzer. Amel onun koruyucusudur. İman bir ağaca benzer. Amel onun suyu, güneşi ve gıdasıdır. Camı kırılan fener nasıl sönmeye mahkumsa, suyu, güneşi kesilen ağaç, nasıl kuruma tehlikesiyle karşı karşıya kalırsa, ibadetlerle beslenmeyen, korunmayan iman da öylece sönmeye ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalır" (Güran, 1994b: 12) şeklinde iman ve ibadete vurgu yapılmakta, ibadetlerin, imanı desteklemek için işlev görmekte iken, 2007'de ibadetlerin toplumsal işlevine yönelik olarak "camiilerden çıkışlarında da birbirleriyle görüşür, sevinçlerini paylaşır, dertlerine ortak olur ve problemlerine karşılıklı olarak çözüm bulmaya çalışırlar" (Komisyon, 2007: 51) şeklinde ibadetlerden namaz, insanlar arası ilişkinin aracı olarak belirtilmektedir.

İbadetlerin işlevlerine örnek olarak "günlük hayatta insanı yolundan şaşırtacak sayısız olaylar vardır. İnsanı bunlardan kurtaracak, yaratan yüce Allah'a yöneltecek bir disiplin gereklidir. İşte bunu ibadetlerimiz sağlar" (Güran, 1994b: 11-12) şeklinde "insan zayıftır. Harama, günaha, Allah'ın yasakladıklarına yöneliverir. Çalar, çırpar, döver, öldürür, tembellik eder, kalp kırar, kötü söz söyler, haram rızık peşinde koşar. İşte namaz, insanı bütün bu kötülüklerden alıkoyar"(Güran, 1994b: 23) ibadetlerin insan hayatını disipline edici yönüne vurgu yapılmakta, insanın nefis ve şeytan karşısındaki acizliği ve savunmasızlığına karşı ibadetin, özellikle namazın kötülüklerden uzaklaştırıcılığına işaret edilmekte ve ibadet yaparak ahlakımızı güzelleştirebileceğimiz düşüncesi vurgulanmaktadır. 2007 yılına gelindiğinde "ibadet kapsamında ele alınan salih amel, Yüce Yaratıcı'nın hoşnutluğunu kazanmak için yapılan fert ve topluma yararlı her iştir" (Komisyon, 2007: 240) şeklinde salih amel konusunda da toplumsal

alana yönelik bir değişim gözlenmektedir. Öyle ki, “salih amel” kavramını tanımlama değişmekte, yaratıcının hoşnutluğu, fert ve topluma yararlı her türlü iş olarak tanımlanmaktadır. Bütün güzelliklerin temelinde sevginin olduğu, birbirine sevgi ile bağlanmış insanlardan oluşan toplumun güçlü bir toplum olacağı, birbirine seven toplumları, Allah’ın da seveceği ve razı olacağı belirtilmektedir (Komisyon, 2007: 26). İman yerine sevgiye vurgu yapılmakta, dolayısıyla dinsel açıklamadan toplumsal açıklamaya geçiş gözlenmektedir.

1994’te “fert ve toplum hayatında her türlü kötülüğün kaynağı Allah’ı unutmaktır. Allah’ı tanımayan, O’nun emirlerine uymayan insanlardan her çeşit fenalık beklenir” (Güran, 1994b: 10) şeklinde her kötülüğün arkasında Allah’ı unutmamanın olduğu ve “her şeyin ufkumuzu kararttığı şu günlerde belirtmek isterim ki, hicretimiz hamlemiz ve ruhi dirilişimiz, tam bir samimiyet ve ihlas ile Yüce Mevla’mıza sığınmakla olacaktır” (Güran, 1994a: 88) şeklinde bunalım ve krizden çıkmanın Allah’a sığınmakla gerçekleşeceğine işaret edilmektedir. Tasvir edilen durum, toplumda bir anomi ortamının varlığını göstermektedir. 2007 yılına gelindiğinde “temel haklar, insanı insan yapan, hayatımıza ayrı bir anlam katan değerler bütünüdür. Bu yüzden insanlık alemi, tarih boyunca bu değerleri muhafaza etmek için gözlerini kırpmadan canlarını dahi feda edebilmiş nice kahramanlıklarla doludur. Onurlu bir hayat için insanlık, hakikaten ağır bedeller ödemiştir, ödemeye de devam etmektedir” (Komisyon, 2007: 125) şeklinde bir değerlendirme yapılmakta, temel haklar konusunda da “kul” yerine “birey”, “kulluk” yerine “haklar ve ödevler” ön plana çıkmaktadır.

Fakirlerin dertlerine derman olup, ızdıraplarını gideren zenginlerin servetlerinin her çeşit kötü nazarlardan korunacağı, aksi halde servet düşmanlığının günümüzde olduğu gibi ortalığı kasıp kavuracağı, insanların birbirlerinin servetlerine haset edeceği belirtilmekte ve servet düşmanlığının sebebi, 1994’te zenginelere yüklenmekte (Güran, 1994b: 80-85) iken 2007’de “sosyal hayatı ibadetle tanzim etme” ana tema olarak belirmektedir. “Ne yazık ki bazı yardım dağıtma kampanyalarında son derece üzücü ve yapılan yardımın sevabını yok edici manzaralar görmekteyiz. Mü’minler zekat ve fitre ibadetini yerine getirirken bu hususa son derece titizlik göstermelidirler. Zekat veren kişi, zekatı alanın kendisinin din kardeşi olduğun unutmamalıdır. Bu görev ibadet ruhuna yaraşır bir şekilde elde edilmeli, izdihama ve kötü manzaraların oluşmasına meydan veren, onur kırıcı ve kamu vicdanını rahatsız edici uygulamalara son verilmelidir” (Komisyon, 2007: 269) şeklinde zekatın verilmesinde ibadet bilinciyle hareket edilmesinin gerekliliğine vurgu devam ederken, toplumsal alanla ilgili olarak kamu vicdanının rahatsız edilmemesi hutbelerdeki değişimin göstergelerinden birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca zekat vermenin yeterli olmayacağı, insanların incitilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Allah’ın rızasını kazanma konusu işlenirken “namazlarımız, oruçlarımız, zekatlarımız ve sadakalarımız, haccımız ve kurbanlarımızı, din kardeşlerimize yardımlarımız, vatanımıza hizmetimiz, yaptığımız her türlü dünyevi işlerimiz, hatta çalışarak rızığımızı temin etmemiz.. Allah’ın rızasını kazanmak maksadı ile yapıldıkça şükürün edasına vesiledir” (Güran, 1994b: 6) şeklinde Allah rızasına vurgu yapılmaktadır. Bir başka örnekte “nice insanlar vardır ki, 40-50 yaşına girmiş, hayat merdiveninin son basamağına ayağını uzatmış olduğu halde, şeytanın ve nefsinin maruz bıraktığı büyük bir yanılğı ile henüz genç olduğu, gelecek günlerde Allah’a kulluk görevlerini kemali ile yerine getireceği vehmi ile dünya hayatının zevk ve eğlenceleri arasında oyalanır dururlar” (Güran, 1994a: 203-204) şeklinde bir yaklaşımla, “insanı yanıltan, yaşanan dünya zevklerine daldırmak suretiyle onu oyalayan, ebedi kılan öbür dünyaya hazırlanmaktan alıkoyan nefsidir. Nefsin hilelerinden kurtulabilmek için, insan, zevk ve arzular peşinden koşmamalıdır. Geçici dünya alemine sevgi ile bağlanmamalıdır” (Güran, 1994b: 186) şeklinde büyük düşman nefisten kurtulmanın gerekliliğinde, hayatın kısa olduğu ve kulluğun yaşlılığa bırakılmaması gerektiği, şeytan ve nefsimizin etkisiyle yanılğı içinde olduğumuz ve dünya hayatının zevk ve eğlenceleri arasında oyalanmamamız vurgulanmaktadır. Bir yönüyle dini temelli açıklamaların arka planında tasavvufi bakış açısının izdüşümleri gözlenmektedir.

İman-ibadet ilişkileri vurgusu tercih edilmekte (Güran, 1994b: 9) ahlakın ön planda olmadığı görülmektedir. 2007 yılında aynı konunun toplumsal bağlamı öne çıkarılmakta ve “varlıkların en şerefli insan, daima çalışmak zorundadır. Onun beslenme, barınma ve giyinme

gibi önemli ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçların temini ve insanın onurunu koruması, hayatını devam ettirmesi için çalışması vaciptir...Gece gündüz şahsımız, ailemiz ve milletimiz için çalışalım. Hiç kimseye muhtaç olmadan onurumuzla yaşayalım” (Komisyon, 2007: 85) şeklinde çalışmak, bireysel ve toplumsal bir yükümlülük olarak sunulmaktadır. Çalışmanın dini açıklaması yerine dünyaya yönelik boyutu vurgulanırken, bireysel olarak çalışmanın onurlu bir hayat için önemine işaret edilmektedir.

3.2 Dini Değerlerden Dini ve Milli Değerlere

Diyanet hutbelerinde bir diğer yönelim, toplumsal alanın inşasında millici bir çizginin işaretlerinin gözlenmesidir. Dini değerlerden dini ve milli değerlere birlikte vurgu yapan bir yönelimin yansımaları doksanlı yıllardan ikibinli yıllara değişimin göstergeleri olarak tespit edilmiştir. 1994’te “her türlü fesadın, bozgunculuğun, sapıklığın, insana yakışmayan tutum ve davranışların kaynağı ise yüce yaratana tanımamak, O’nun emir ve yasaklarına uymamaktır” (Güran, 1994a: 149) şeklinde yapılan açıklama, toplumsal yapıyı analiz etmeye çalışırken, dini bir temelden hareket ederken, 2007 yılına gelindiğinde “yüce Allah’ın bizlere emaneti olan çocuklarımız arasında yozlaşma ve kendi milli değerlerine yabancılaşma daha fazla yaygınlaşmadan gerekli tedbirleri almalıyız...Eğer yeni yetişen nesiller eğitimden mahrum bırakılırsa veya iyi eğitilmezlerse uyuşturucu, alkol, tembellik, kapkaççılık veya zararlı akımların ağına düşmeye müsait hale gelirler” (Komisyon, 2007: 67) şeklinde bir yaklaşımla, dini ve milli değerlere uygun olarak yeni nesillerin yetiştirilmesi ve zararlı alışkanlıkların tehlikelerinden uzakta bulunmak için eğitime misyon yüklenmektedir. Dinden ve Allah’ın yolundan uzaklaşma değil, eğitimsizlik, değerlerden uzaklaşma tespitine işaret etmek gerekir.

Dini temelli bir başka örnekte, “Allah’a, Allah dostu Muhammed’e, Allah kelamı Kur’an’a gönül verenler, hiç mutluluğunu yitirir mi? Namaz, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerle ruhlarını gerçek anlamda aydınlatanlar, hiç beşeri bunalımlara düşer mi? İslam’ın ahlak kurallarıyla ruhları donananlar, hiç birbirlerinin canına kıyar, yer yüzünde fesat çıkarma eylemlerine katılır mı? Millet olarak içinde bulunduğumuz bunalımlı ortamdan kurtuluşun reçetesini İslam’da ve Kur’an’da aramalıyız” (Güran, 1994b: 141) şeklinde temellendirmede dini bir çerçeve karşımıza çıkarken, “reçete” de bu doğrultuda belirtilmekte iken, 2007 yılına gelindiğinde “toplum halinde yaşamanın dini, ahlaki ve örfi birtakım kuralları vardır. Toplumsal yardımlaşma ve dayanışmanın temeli olan bu kurallara uyulduğu ölçüde fert ve toplum huzura erme imkanı bulmaktadır” (Komisyon, 2007: 70) şeklinde toplumsal huzurun koşulu, dini değil, toplumsal bir dayanakla ifade edilmektedir.

Doksanlı yıllardan farklı olarak iki binli yıllarda sadece dini açıklama biçiminin yerine dini ve milli çizgiye çeşitli örnekler sıralamak mümkündür. 2007’de “Cuma namazını faziletinde önemli bir yön, camiye gelen müminlerin dikkat etmeleri gereken hususlara ayrılmıştır. Temiz giyinmek, başkalarını rahatsız etmemek vs. Ayrıca kadınların da Cuma namazlarına iştirak edebilecekleri bilinmeli, dini, milli ve ahlaki değerlerle yetişmeleri için çocukların da camiye gitmeleri teşvik edilmelidir” (Komisyon, 2007: 58) şeklinde dini değerlerin yanında milli ve ahlaki değerlere işaret edilmesini hutbelerdeki değişime örnek vermek mümkündür.

Yine “şu halde Cuma namazını kıldıktan sonra hemen işlerimizin başına dönerek, bir ibadet şuuru içinde çok çalışmalı, üretmeli, ülkemizi ve milletimizi kalkındırmak için elimizden gelen bütün gayreti göstermeliyiz” (Komisyon, 2007: 58) şeklinde hutbelerdeki göstergelerden birisi olarak, din ve kalkınma birlikte vurgulanmaktadır.

Ülke kaynaklarının kullanımıyla ilgili, “şahsi harcamalarımızda ölçülü olmak, ülke kaynaklarını dikkatli kullanmak, verimli alanlarda değerlendirmek, dini ve milli bir görevdir” (Komisyon, 2007: 143) şeklinde israftan kaçınmak, dini ve milli bir görev olarak sunulmaktadır. Kurulacak yuvalar gereksiz masraflarla zorlaştırılmamalı, israf boyutuna varan düğünlerden kaçınılmalıdır... Düğünlerimizin dini ve milli değerlerimize, örf ve adetlerimize uygun olmasına özen gösterelim. Helal ve haram sınırını gözetelim. İsraftan, ortalığa paralar saçmak, çanak-tabak kırmak gibi aşırılıklardan ve içki içmek gibi meşru olmayan hareketlerden uzak

duralım” (Komisyon, 2007: 212). Düşünlerle ilgili olarak ise, düşünlerde yapılan harcamalar konusunda israf boyutuna dikkat edilmesi istenmektedir. Hutbelerde göze çarpan bir husus ise, dini uygulamaların milli değerler ve örf-adetlere uygun olması da vurgulanmaktadır.

İki binli yıllarda değerlerle ilgili “Bizi biz yapan değerlerden uzaklaşmamızın sonucu birbirimizle ilişkilerimizin zayıflayıp hatta kaybolma noktasına geldiği çağımızda kalabalıklar içinde yalnızlaşıyoruz” (Komisyon, 2007: 161) şeklinde açıklama yapılmakta, komşuluk konusunda, kötümser bir dil kullanılmakta ve “bizi biz yapan değerler”e atıfta bulunmaktadır. Bu değerlerin, tarihsel ve kültürel bağlam içinde dini, milli ve ahlaki değerlere atıfta bulunmuş olması mümkündür.

Dini değerlerden dini ve milli değerlere birlikte vurgu yapan bir yönelimin yansımalarına son örnek olarak fetihlere işaret etmek gerekir. Çanakkale Zaferi konulu hutbede, “iman, vatan sevgisi, dayanışma, birlik ve beraberlik duyguları, zamanın en güçlü ve donanımlı ordularına karşı koymada en önemli faktörler olmuştur. Bugün de milletçe, aynı ruh ve inanca, aynı birlik, beraberlik ve dayanışmaya ihtiyacımız vardır” (Komisyon, 2007: 61-62) ve İstanbul’un Fethi konusunda, (Komisyon, 2007: 144) hadisle fethetme dinsel bir dayanakta bulunulurken, dini ve milli bir alan birlikte işlenmektedir. Ayrıca “özünü yüce dinimizin değerlerinden alan fetih ruhu, bilgi ve inançla çalışıp üretmek, ülke ve insanlığa yararlı olmak şeklinde algılanmalıdır” (Komisyon, 2007: 145) şeklinde fetih konusu, dini, milli ve evrensel değerlerle sentezlenmektedir. Zaferi, iman gücü ile ilişkilendirmek, aynı konu üzerinden hem dini hem milli bir yaklaşım gözlenmekte, ayrıca toplumsal bütünleşme vurgusuna işaret edilmektedir.

3.3 Dışlayıcı Bir Söylemden Kuşatıcı Bir Söyleme

Diyanet hutbelerinde doksanlı yıllardan ikibinli yıllara toplumsal hayata vurguda eşitlikçi/yumuşak bir dil tespit edilmektedir. 90’lı yılların dışlayıcı söylemine örnek olarak, “imansızlık, mutlak sapıklıktır. İnsanın, fert ve toplum hayatı bakımından değersizleşmesine sebeptir... Çılgınlaşan insanlar, vuranlar, öldürenler, çalıp çırpanlar, haksızlık yapanlar, zulmedenler, haram yiyenler, içki ve zina peşinde koşanlar, rüşvet alanlar, birbirlerinin kurdu olup canavarlaşanlar, intihar edip hayatına son verenler..Hep imansızlık batağına düşüşleri sergilemiyorlar mı? İnsanları mutsuz kılan bütün bu davranışlar, bir yüce yaratıcıya inanıp bağlanmamanın, O’nun, mutlu fert ve toplum hayatını gerçekleştiren hayat verici emir ve yasaklarına uymamanın sonuçları değil mi?” (Güran, 1994a: 15) şeklinde insanın hüsranda ve ziyanda olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca “insanların zaman zaman putlara, ruhlara, ateş, su, fırtına, şimşek gibi kendisinde üstün bir kuvvet var olduğunu sandığı diğer şeylere tapmış olması da, hep insanlarda mevcut bir yüce kudrete iman duygusundan kaynaklanmakla beraber tam bir sapıklıktır. Bu sapıklık, sadece iptidai insanlara mahsus değildir, tarihin her devrinde görülmüştür. Bugün de görülmektedir” (Güran, 1994a: 51) şeklinde “sapıklık” vurgusu sıkça yapılmaktadır. 2000’li yıllarla birlikte hutbelerdeki dışlayıcı söylemdeki umutsuzluk, karamsarlığın yerini değişimi ortaya koymak için müjdeleyen bir yaklaşıma bırakıp bırakmadığına dikkat ettiğimizde insanoğlundaki inanma ihtiyacının temellendirilmesinde de farklı bir yaklaşım gözlenmektedir. “Ölümler her şeyin biteceğini zannedip, sürekli nefsin arzularını peşinde koşmak, hayatı zevki sefaya adamak ve bunu bir yaşam felsefesi haline getirmek çok büyük yanlışlıktır” (Komisyon, 2007: 220) şeklinde bir yaklaşım gözlenmekte, öncesinde “sapıklık” olarak ifade edilen durumlar, 2007’de “yanlışlık” olarak ifade edilmektedir.

Dışlayıcı söylemin yansımalarından biri olarak iman ve inkarı, iki kutuplu dünya algısı, karşımıza çıkmaktadır. 1994’te “insanoğlu bu yaratılış gayesinden çoğu defa uzaklaşmış, bazan putperest, bazan ateşperest, bazan da kıpkızıl Allah’sız olmuştur” (Güran, 1994a: 44) ifadesini, iki kutuplu dünya algısı olarak değerlendirmek mümkün olduğu gibi, yukarıdaki ifadeleri hutbelerde ideolojik dışlamanın örneği olarak görmek de mümkündür. İman ve inkarın iki kutbu ile ilgili 1994’te “iman ile inkarın savaşı, bugün dünyada en şiddetli devreye girmiştir. Geçmiş asırların kara ve kızıl zihniyetli Allah’sızları, yüce Mevlanın biz kullarına verdiği

nimetlerin nankörleri, bu gün de yeryüzünde pek çoktur..Bugünküler dünkülerden çok daha tehlikelidirler. Çünkü, imansızlığı körpe dimağlara, saf ruhlara ilim diye sunuyorlar” (Güran, 1994a: 44) şeklinde sivri bir dil tercih edilerek, kesin sınırlar çizilmekte, yine “iman ile inkarın günümüzdeki savaşında Müslüman Türk’ün görevi büyüktür” (Güran, 1994a: 44) şeklinde iman ile inkarın savaşında Müslüman Türk’e misyon yüklenmektedir.

Dünyanın iki kutuplu olduğu bir anlayış, “günümüz insanının her tarafı sarmış beşeri azgınlıkları karşısında bütün insanlar, özellikle Müslümanlar bu ibretli ve hikmetli Allah kelamını derinden düşünmeli, ruhunda fetihler meydana getirmelidir” (Güran, 1994b: 139) şeklinde ve “moda düşkünleri, cinsi sapıklar, cemiyetten kaçıp uzlet hayatı yaşayanlar, teselliyi alkollü içkiler, eroin ve benzeri uyuşturucu maddelerde bulanlar ve nihayet intihar edip hayatına son verenler... Hep bu manevi sefalet ve ıstırapın kurbanları değil midir? Gene hep birlikte görüyoruz ki, bugün insanlar, Allah’ın kendilerine ihsan etmiş olduğu şerefli makamdan inmiş ve kendini kendi eliyle icat ettiği putların esaretine terk etmiştir. Bu putların başında para ve maddi değerler putu gelmektedir. Bu korkunç putu, insanlığın karşısına diken belli başlı sosyal sebeplerden biri de faiz sistemidir” (Güran, 1994b: 304) şeklinde günümüz dünyasının “beşeri azgınlıklarla” nitelenmesi ilginç bir tanımlama olarak belirmektedir. Ayrıca “ademoğlu, kendisini bunalımlardan kurtaracak olan ve ilahi kaynaktan gelmiş bulunan emir ve yasaklara sırt çevirmiş, böylece ruh planındaki düzenini yitirmiştir. Bugün insanlık, sırtlanlar gibi yırtıcı olmuştur. Kin, nifak, haset, riya gibi ruh hastalıklarının pençesine düşmüştür. Cana kıyma, fuhuş, kumar, karaborsa, her türlü meslek ve sanat ahlaksızlıkları, mala ve cana taarruz, tecavüz, alkollü içkiler ve moda düşkünlüğü insanların vicdanını karartmıştır” (Güran, 1994b: 137).

Toplumsal yapımıza ilişkin yapılan tespitler, dinsel temelli açıklamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine “şüphesiz gıybet gibi insan ruhunda kökleri çok derin olan ruhi hastalıkların psikolojik tahlili, bir hutbenin dar sınırları içine sığdırılamayacak kadar geniştir” (Güran, 1994b: 270) ve “rüşvet alma hastalığına tutulan kimse, vatan hıyaneti dahil, her türlü kötü işleri yapabilir” (Güran, 1994b: 286) yine “bugün modern dünyanın ruh hastalıkları klinikleri, milyonlarca ruh hastası ile dolup taşıyor. Bu durumun başlıca sebepleri arasında imansızlık ve uyuşturucu madde düşkünlüğünü hatırlayabiliriz” (Güran, 1994c: 105,148) şeklinde değerlendirmelerle modern dünyanın olumsuz yanları olumsuz bir dille tasvir edilmektedir. Toplumsal yapımızda olumsuz sonuçları olan rüşvet, hastalığa benzetildiği gibi rüşvet alışkanlığından kurtulmak da zor bir durum olarak nitelenmektedir. Etiketleme anlayışı gözlenmekte, toplumsal yapıdaki olumsuz durumlar hastalık olarak nitelenmektedir. Sorunların toplumsal bir yönünün olmadığı, ruh hastalıklarında da sorunların kaynağında imansızlığın olduğu vurgulanmaktadır. İmansızlığın, insanı ruh hastası yapacağı mesajı verilmektedir. “Çok uyku ve çok yemek hayvanların adetidir. İnsanlara yaraşan, durmadan yemek, içmek, uyumak, gezip tozmak değil, kalp ve söz uyanıklığı, beden zindeliğidir. İnsan, öldükten sonra uzunca bir süre kabirde uyuyacağını düşünmeli, uyanık kalmalı, rahat ve tembelliği bırakmalıdır. Allah’ı zikirle nefisler yatıştır ve terbiye edilir” (Güran, 1994b: 187). Hutbelerdeki ifadelerde tasavvufi bakışın izlerine rastlanmakta, bu ifadelerde tasavvufi bakışı örneklemektedir. “Dinsizlik, şuurlu bir varlık olan insan için, yapılabilecek hataların en büyüğüdür...Dinsiz insan, gayesiz, sahipsiz, manasız ve faziletsizdir” (Güran, 1994a: 46) ve “din elden gidince, insanlar, dinsizlik hastalığına yakalanıp, imansızlığın karanlık çukuruna yuvarlanınca, faziletlerin topu birde insan ruhundan gider” (Güran, 1994a: 47) şeklinde konuya yaklaşırlarken, 2007 yılına gelindiğinde, “evet, hayat zorluklarla doludur. Ancak, hayatın iniş ve çıkışlarına rağmen kulluk bilincini kaybetmeyen müminlerden, Yüce Allah şöyle bahsetmektedir” (Komisyon, 2007: 166) şeklinde yatıştırıcı, toparlayıcı bir dil tercih edilmektedir. 1994’ten 2007’ye yaklaşımın değiştiği, yumuşadığı gözlenmektedir.

3.4 Hiyerarşiden Eşitlikçi Bir Çizgiye

Aile hayatında kadın ve erkeğin rolüyle ilgili doksanlardan ikibinli yıllara eşitlikçi bir çizgi görülmektedir. Ailede kadının erkeğe karşı hiyerarşik konumuna dinsel bir dayanak da bulunmakta, doksanlı yıllarda hutbelerde, “eğer insanlardan birinin bir kimseye secde etmesini emretseydim, kadının kocasına secde etmesini emrederdim” ifadelerine yer verilmekte,

kadının, ailede erkeğe yardımcı, bugün erkekten yardım isteniyor, erkek değil kadın israftan kaçınmalı, ayrıca kadın erkeğe emanet ediliyorsa, kadın erkeğe tabidir, dolayısıyla ailede roller bir hiyerarşiyi hatırlatılmakta (Güran, 1994c: 78) ve “aile müessesesinin şerefi, haysiyeti, büyüğe hürmet, küçüğe şefkat hissi, asrımızın belalarının gayelerine ulaşmak için seçtikleri ilk hedefdir...Onlar, aile saadetini, aile terbiye ve ahlakını yıkmak için gazete bayilerini dolduran çeşitli seksüel yayınlarla kendi çirkin ve karanlık amaçları için adeta cihad ederler..Bu saadet, terbiye ve ahlakın temini, Müslümanların en mühim vazifesidir. Bu saadeti, ancak İslam’a ve O’nun emirlerine sıkıca bağlanmakla sağlayabiliriz” (Güran, 1994c: 72-73,177) şeklinde değerlendirmeler yapılırken ikibinli yıllarda ailenin huzur ve mutluluğunun toplumun huzur ve mutluluğu anlamına geldiği, aile mutluluğunun sağlanmasının eşlerin birbirlerine sevgi, saygı ve hoşgörü çerçevesinde davranmalarına bağlı olduğu belirtilmekte (Komisyon, 2007: 19-21), ailede kadının erkeğe tabi olduğu bir hiyerarşik anlayış yerini ailenin işleyişinin birlikte yürütüldüğü, “eşitlikçi” bir söyleme bıraktığı görülmektedir.

Ailenin yozlaştırılması konusunda 1994’te planlı, organize bir yapının varlığı ileri sürülerek, toplumsal değişmeye temas edilmemiş, İslam’a ve Allah’ın emirlerine sıkıca bağlanmakla sorunun çözüleceği vurgusu yapılmıştı. 2007 yılında bu yaklaşımdan bir vazgeçme durumu gözlenmektedir. “Ailevi huzursuzlukların toplumun önemli bir problemini oluşturduğu belirtilmektedir. Sevgi ve anlayış eksikliğinden geçimsizlik, geçimsizlikten ise kötü muamele ve şiddet doğabilmektedir. Özellikle ve kadınlara ve çocuklara yönelik aile içi şiddet boşanmalara yol açmakta, parçalanmış aile fertleri toplumun problemlili üyeleri haline gelmektedir” (Komisyon, 2007: 19-20). 2007’de sorunlar analiz edilirken, toplumsal temelli olarak açıklanmakta ve yumuşak bir dil tercih edilmektedir. Benzer bir biçimde “Parçalanmış aile çocuklarında uyum ve davranış sorunları ortaya çıkabilmekte, eğitimleri yarım kalmakta, kimi zaman sokağa ve suç ortamına itilmekte, uyuşturucuya yönelme gibi durumlar yaşanabilmektedir. Sonuçta, fert ve toplum olarak problemlili bireylerle karşı karşıya kalınabilmektedir (Komisyon, 2007: 20) şeklinde dini açıklama biçimi yerine toplumsal temelli bir yaklaşım gözlenmektedir.

3.5 Tek Sebep Açıklamalardan Çoklu Açıklama Biçimlerine

Diyanet hutbelerinde 1994’ten 2007’ye dini temelli açıklama biçimleri yerine toplumsal temelli açıklamalara yönelimle uyumlu bir biçimde toplumsal açıklama biçimlerinin çok sebepli ifade edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda 1994’te “bugün insanlık anarşi, korku, ümitsizlik, huzursuzluk ve mutsuzluk ortamında kıvranyorsa, sebebi; Allah’a imansızlıktır. Son peygamber Hz. Muhammed’i önder kabul etmemektir. İnsanların nefislerinin ve şeytanlarının emrinde ve hizmetinde ömür sürdürmeleridir. Bencil akıllarının, kör nefislerinin, kendilerine düşman olan şeytanlarının önlerine çıkardığı para gibi, moda gibi, kadın gibi, eğlence gibi, soy-sop üstünlüğü gibi, içki ve kumar gibi, makam ve mevki gibi çeşitli putlara tapmalarıdır. Bugün bizim Müslüman ülkemizde yaşayan insanlar, birbirlerine düşman olarak kamplara ayrılmışsa, canavarlaşarak, bir anarşi ve terör ortamı meydana getirerek birbirlerini kurşunluyorsa, yüce Allah’ın insanlığa sunduğu nurlu yola insanlığın sırt çevirmiş olmasındandır. Yüce Peygamberimizin önderliğini kabul etmemelerindedir. O’nun insanları birbirlerine kardeş yapan telkinlerine sırt çevirmelerindedir” (Güran, 1994a: 139-140) şeklinde dinsel açıklamaya örnek olarak değerlendirilebilecek bir yaklaşımın yerini, 2007’de “toplumsal huzursuzlukların ve barışın önündeki en önemli engellerden biri sayılan terör ve bozgunculuğa karşı koymak, toplum olarak birlik ve beraberlik şuurunu korumakla ve dinimizin buyruklarına uymakla mümkündür” (Komisyon, 2007: 39) şeklinde toplumsal temelli bir değerlendirme almakta, toplumsal huzurun iki şartı, toplumsal olarak birlik ve beraberlik şuuruyla hareket etmek ve dinin emirlerini yerine getirmek olarak belirtilmektedir.

Benzer bir örneği, iki binli yıllar için din-bilim ilişkisi konusunda görmek mümkündür. “İnsanın yeryüzünde mutlu ve huzurlu bir hayat sürebilmesi için, hem dini değerlere hem de bilimsel faaliyetlere ihtiyacı vardır” (Komisyon, 2007: 72) şeklinde mutlu ve huzurlu bir hayat sürdürmek için, hem dini değerlerin hem de bilimsel faaliyetlerin önemli olduğuna işaret edilmektedir. Dini değerlere ilave olarak, yukarıdaki örnekte, toplumsal görevlere işaret

edilmişti, bu örnekte ise, bilimsel faaliyetlere değinilmektedir. Bu durumu, açıklama biçimlerinin çoklulaştığı bir süreçle ilişkilendirmemiz mümkündür. Çokkültürlü toplumlar, çok fonksiyonlu aletler vs. bu sürece dahildir.

Diyanet hutbelerinde 1994'te din, iman ve ahlaka yönelik değerlendirmelerde, din, iman kalmamış söylemiyle kötümser bir dilin hakim olduğu ifadelerle işaret edilmekte (Güran, 1994b: 263-265) iken, 2007 yılına gelindiğinde, dinin hayatın anlamı konusunda çok yönlü bir fonksiyon üstlenebileceği, "çağımızda her türlü konfor ve teknik imkanlara rağmen insanlardaki gerilim ve huzursuzluk ne yazık ki artarak büyük boyutlara ulaşmıştır. Uyuşturucu kullanımı, alkol tüketimi, aile içi geçimsizlikler, intihar, saldırganlık, savaş ve zulüm, gasp ve tecavüz olayları, ardı arkası kesilmeyen şiddet ve terör, toplumların ruh sağlığını derinden etkilemektedir. İşte bütün bunlar, büyük ölçüde çağımız insanının inanç değerlerinden uzaklaşması ve Kur'an'ın hayat veren ilahi mesajına yeterince kulak vermeyişindedir...Din, insanı kötülüklerden ve ruhsal gerilimlerden korur...Yalnızlık ve çaresizlik karşısında yegane sığınacağın Yüce Allah olduğunu hatırlatır" (Komisyon, 2007: 74) şeklinde belirtilmektedir. 2007'de tek sebepli açıklamalar yerine, maddeler halinde tespitler sıralanmaktadır. Bu ifadeler, insanın anlam arayışı bağlamında değerlendirilebilecek tespitlerdir. Anlam arayan ve anlamla yaşayan bir varlık olarak insan bazen daha iyiyi aramak, bazen bir şeyi anlamak, bazen de yaşadığı hayatın olumsuzluklarını değiştirmek için arayışını sürdürür. Seçilen her amacın, onu seçen kişiye sunduğu derin anlamlar, kişinin amacının peşinden gitmesinde etkilidir. Bireyin anlam arayışında, bir gerçek olarak kendisini hissettiren ve bireyin davranışlarını etkileyerek bütün hayatını kuşatan dini inançlar, insanın arzularıyla, istekleriyle, hedefleriyle insanı bir bütün olarak sarar. Din, insanın her türlü arzusunda bir şekilde kendisine yer edinir ve insanın hayatına yön vermesiyle, eylemlerini açıklamasıyla ve bir bütün olarak yaşamını kuşatmasıyla anlam arayışına önemli bir cevap niteliği taşır (Kartopu, 2013: 87).

Diyanet hutbelerinde, 1994'te "yaratancımızı bilmek ve O'na kulluk etmek, O'nu yüceltmek, biz insanlar için her türlü huzurun, dünya ve ahiret mutluluğunun da tek ve değişmez kaynağıdır. Yaratılışlarının bu gerçek gayesinden uzaklaşan, Allah'a kulluktan, O'nun emir ve yasaklarına itaatten kaçan cemiyetler ve fertler, dünya mutluluğundan mahrum kalırlar, insanlıklarından uzaklaşarak hayvanlaşırlar, ya da şeytanlaşırlar" (Güran, 1994b: 136) şeklinde huzur ve mutluluk için kulluk vurgusu yapılmaktadır. Biz insanlar için her türlü huzurun, dünya ve ahiret mutluluğunun da tek ve değişmez kaynağı olarak kulluğa vurgu, "dünya ve ahiret mutluluğunun da tek ve değişmez kaynağı" olarak tek sebepli bir biçimde yapılmaktadır. 2007'de çok sebepli açıklamalara örnek olarak, örneğin "doğruluk" konusuna yaklaşımda, doğruluk, iki binli yıllara gelindiğinde, Müslümanın önde gelen vasfı olarak nitelendirilmekle birlikte, açıklama biçiminin çok boyutlu yapıldığı görülmektedir. "İnsan, sözünde, özünde ve işinde doğru olursa, hem kendine, hem vatanına ve hem de milletine karşı dini, milli ve insani vazifelerini yapmış, Cenab-ı Hakk'ın rızasını kazanmış, ülkesinin kalkınmasına, milletinin huzur ve refahına katkıda bulunmuş olur" (Komisyon, 2007: 81) şeklinde doğruluğun, toplumsal hayatın tanzimine katkısı vurgulanmaktadır. Bu katkı, çok boyutlu değerlendirilmekte, doğru olmanın toplumsal hayattaki önemi, dini, milli ve ahlaki alanlarda ortaya çıkmakta, Allah'ın rızasını kazanma, ülkenin kalkınması ve milletin huzur ve refahına katkı sağlamada ortaya çıkmaktadır. Benzer bir örneği, ikibinli yıllar için yardım etmek konusunda göstermek mümkündür. Yardım etmek; "fakirleri ve düşkünleri sevmek ve onlara yaklaşmak, ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatmak dini bir ödev, toplumsal bir sorumluluktur" (Komisyon, 2007: 89) şeklinde düşkünlere yardım etme konusunda dinsel den toplumsal açıklama biçimine geçiş yerine, bu konuda dini ödev ve toplumsal sorumluluk birlikte ifade edilmektedir. Bir başka örnek olarak, engelliler konusunda 2007 yılında, "bir yandan sağlığımızı korumak için gerekli tedbirleri alırken, diğer yandan da fert, aile, sivil toplum örgütleri ve kamu kuruluşları olarak engelli ve özürlü kardeşlerimize karşı maddi ve manevi sorumluluklarımız olduğunu unutmamalıyız" (Komisyon, 2007: 96) şeklinde bir toplumsal sorun örneği olarak, engelliler konusu çok boyutlu olarak ele alınmaktadır.

Sonuç

Diyanet hutbelerinde söylem değişiminin ele alındığı bu çalışmada, Diyanet'in 1994 ve 2007 yıllarında basımını gerçekleştirdiği hutbe kitapları örneklem olarak alınmış, 1994'ten 2007'ye hutbelerde söylem değişimi amaçlanmıştır. Değişimin boyutlarını tespit etmek için aynı ya da benzer içerikli hutbelerin konulara yaklaşımı karşılaştırılmış, Diyanet'in 94'te ve 2007 yılındaki yaklaşımlarının pek çok konuda değiştiği tespit edilmiştir. Bu söylem değişimi, beş boyutta kavramsallaştırılmıştır.

Diyanet'in hutbe kitaplarından tespit edilen söylem değişiminin boyutları, toplumsal hayatın iman ve ibadetlerle tanziminden, toplumsal hayatın kişilerarası ilişkilerle düzenlenmesine, dini değerlerden dini ve milli değerlere vurgu yapan bir çizgi, hiyerarşi yerine eşitlikçi bir çizgi, dışlayıcı bir söylemden kuşatıcı bir söyleme, tek sebepli açıklamalardan çoklu açıklama şeklinde sıralanmıştır. Hutbelerde inançtan ahlaki konulara yönelimin olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbe kitaplarında söylem değişimi tespit edilmiş, dini temelli açıklamalar yerine kişilerarası ilişkilerle toplumsal hayatın temellendirilmesine, dini temellendirme yanında dini ve milli bir yönelimin birlikte işlenmesine, haklar temelinde bir toplumun, özellikle ailede olmak üzere eşitlikçi bir yönelime, dışlayıcı bir anlayış yerine kuşatıcı, yumuşak bir söyleme bırakmıştır.

Seküler bir toplumun belirtilerini taşımakla birlikte, hutbelerin toplumun üzerindeki etkisi göz ardı edilmemekte, hutbeler aracılığıyla insanları aydınlatma, bilinçlendirme ve yönlendirme amaçlanmaktadır. Hutbeler üzerinden dine yüklenen rol, ahlaki değerler alanını tesis etmektedir. Hutbeler, bilgilendirici, yönlendirici ve dini-toplumsal meselelerin anlaşılabilir yorumlanmasında belirleyici olarak karşımıza çıkmaktadır. Hutbelerdeki söylem değişimini, toplumun değişen din algısıyla birlikte düşünmek gerekir. Bu bağlamda kitabi din değişmeyip, değişenin toplumun din anlayışı ise hutbelerden anlaşıldığı üzere toplumumuzda dinin resmi temsilcisi Diyanet'in de din anlayışı değişmektedir. Bu değişimde içinde yaşadığımız toplum ve küreselleşen dünyanın toplumsal yapımızda oluşturduğu etkilerle meseleleri algulayışımız değişmektedir.

1994 ve 2007 yıllarındaki hutbelerden yapılan karşılaştırmalardan hareketle, aynı ya da benzer konulara Diyanet'in farklı yaklaşımlarında toplumsal değişimin etkisi olduğunu da kabul etmek gerekir. Bu çalışmada, 1994 yılındaki hutbelerle 2007 yılındaki hutbelerin karşılaştırılmasına odaklanıldığı için hutbelerin toplumsal değişim bağlamındaki durumu bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Toplumumuzda doksanlı yıllardan ikibinli yıllara hangi değişimler/dönüşümler yaşanmıştır ki, hutbelere toplumsal değişim yansımıştır? Toplumsal değişim, hutbelerde hangi boyutlarıyla işlenmiştir? Sorularından hareketle toplumsal değişim bağlamında hutbelerin incelenmesi başka bir çalışmanın konusu olarak ele alınabilir.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Ali (2008). "Dini Hayat Açısından İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet Teşkilatı'nın Fonksiyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, C: XLIV, S. 3, s. 87-110.
- AKYÜZ, Niyazi, Şahin GÜRSOY, İhsan ÇAPCIOĞLU (2006). "Din İşlerinde Özgün Türk Deneyimi: Diyanet'in Kurumsal Kimliği ve Güncel Değerlendirmeler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 25, s. 31-42.
- BAKTİR, Mustafa (1998). "Hutbe", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları: İstanbul, s. 425-428.
- BERGER, Peter L. (1999). "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi Yazıları*, Çev. ve Der. Adil Çiftçi, İzmir: Anadolu Yayınları, s. 71-136.
- BEŞİRLİ, Hayati (2006). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Camilerde Okuttuğu Hutbelerin Sosyolojik Analizi, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, s. 143-171.
- ÇAKIR, Ruşen; İrfan BOZAN (2005). *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün Mü?*, İstanbul: Tesev Yayınları.
- DOĞAN, Recai (1999). "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, s. 491-533.
- ER, İzzet (2008). "Religious Services of the PRA", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 271-281.
- ERDEM, Gazi (2008). "Religious Services in Turkey: From the Office of Şeyhülislam to the Diyanet", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 199-215.

- GÖRMEZ, Mehmet (2008). "The Status of the Presidency of Religious Affairs in the Turkish Constitution and its Execution", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 242-248.
- GÜRAN, Kemal (1994a). *Hatıplere Hutbeler*, Cilt I, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- GÜRAN, Kemal (1994b). *Hatıplere Hutbeler*, Cilt II, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- GÜRAN, Kemal (1994c). *Hatıplere Hutbeler*, Cilt III, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KARA, İsmail (2000). "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, s. 29-55.
- KARTOPU, Saffet (2013). "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: II, S. 3, s. 67-90.
- KENAR, Ceren (2011). *Bargaining Between Islam and Kemalism: An Investigation of Official Islam through Friday Sermons (Islam ve Kemalizm Arasında Bir Müzakere: Cuma Hutbeleri Üzerinden Resmi İslama Bir Bakış)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KESKİN, Yahya Mustafa (2010). "Alevî-Bektaşîlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Temsil Önerisine İlişkin Alevîlerin Tutumları Üzerine Bir Alan Araştırması (Elazığ Örneği)", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, C. XIV, S. 42, s. 1-16.
- KİRMAN, Mehmet Ali (2004). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KOMİSYON (2007). *Minberden Öğütler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- KÜÇÜKCAN, Talip (2005). "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 109-128.
- OKUMUŞ, Ejder (2003). *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- OKUMUŞ, Ejder (2005). *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Ark Kitapları.
- OKUMUŞ, Ejder (2008). "Turkey-Religiosity and the PRA", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 345-362.
- ONAY, Ahmet (2004). "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nun 1999 Yılı Hutbeleri Örneği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 17, S. 1, s. 1-13.
- ÖNKAL, Ahmet (1995). "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, C. I, s. 145-153.
- POLAT, Fazlı (2002). "Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet", *EKEV Akademi Dergisi*, C. VI, S. 10, s. 119-128.
- SALMAN, Yüksel (2008). "The Publishing Activities of the PRA", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 313-323.
- SUBAŞI, Necdet (2008). "Critical Approaches to the PRA", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 264-270.
- TARHANLI, İhtar B. (1993). *Müslüman Toplum "Laik" Devlet: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: Afa Yayınları.
- TARHANLI, İhtar B. (1996). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Düzenlenmesi", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Beyan Yayınları, s. 111-129
- TASLAMAN, Caner (2011). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam*, İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- TAŞ, Kemaleddin (2002). *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- TAŞ, Kemaleddin (2008). "The Social Status of the PRA in Turkey and its Overall Assessment: Common Public Opinion", *The Muslim World*, Vol. 98, p. 363-369.
- TAVUKÇUOĞLU, Mustafa (1997). "Cuma Hutbeleri ile İlgili Bir Araştırma Üzerine İncelemeler", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, S. 48, s. 97-107.
- TAYOB, Abdulkader (1999). "The Sermon in Islam: A Discursive and Religious Symbol in History", in *Islam in South Africa Mosques, Imams, and Sermons*, Gainesville, Tallahassee, Tampa, Boca Raton, Pensacola, Orlando, Miami, Jacksonville: University Press of Florida, p. 1-20.
- ULUÇAY, Ömer (1998). *Tartışmalı Kurum Diyanet*, Adana: Gözde Yayınevi.
- USTA, Niyazi (2008). "Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü (Hutbe ve Vaazların Zihniyet Değişimine Etkileri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme)", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, C. I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 468-473.
- YILDIZ, M. Cengiz (1999). *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZENGİN, Zeki Salih (2008). "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 1, s. 379-398.